

Старий Завіт – одна з двох частин християнського Святого Письма, перша і більша книга (дві третини обсягу) священної історії людства (друга – Новий Завіт), в основі якої лежить юдейський корпус сакральних текстів ТаНаХ. Назва ТаНаХ – ініціальна аббревіатура (акронім), утворена з перших літер назви трьох частин збірки: Торà (Закон), Невіім (Пророки) та Ктувім (Писання). Інша юдейська назва текстів ׀רָשׁוֹסфарим (Книги) – пізніше грецька калька βιβλία – Біблія. ТаНаХ – основа догматики трьох авраамічних (від прабатька Авраама) релігій – юдаїзму, християнства і ісламу.

Поняття «завіт»

У конфесійному стилі сучасної української мови терміни «завіт» і «заповіт» часто вживаються паралельно. Якщо брати за основу первинну етимологію слова у давньоєврейській мові (біблійному івриті), то термін לְבִרַת (berit) у тексті ТаНаХу означає «союз», «угоду», яка передбачає певні зобов'язання сторін. Давньоєврейський текст свідчить про те, що угода (завіт) – юридичне поняття і може укладатися між Богом і людиною, державою і її громадянами (3 Царів 5:12), царем і його підлеглими (2 Царів 5:3), воєначальником і солдатами (4 Царів 11:4), чоловіком і жінкою (Єзекиїл 16:8) тощо. В Септуагінті для перекладу давньоєврейського berit було вжито грецьке διαθήκη (diathíki), що також означає союз, або угоду в юридичному сенсі. Але в грецькій мові слово має й інше значення – заповіт (остання воля, письмовий чи усний наказ, що містить розпорядження особи на випадок її смерті). Латинська Вульгата маркує ці два поняття різними словами: союз (угода) позначається словом foedus (або pactus), тоді як заповіт – словом testamentum. У латинських євангельських текстах вживається термін Novum Testamentum, який акцентує на тому, що Христові слова про євхаристію є його останнім наказом учням перед смертю. Тому Новий Союз став власне для західних християн скоріше заповіддю Спасителя. Оскільки в цілому значення слова «завіт» як угоди між Богом і його народом переважає над значенням останньої волі (слово «завіт» у значенні «союз» вжито у тексті Святого Письма майже 300 разів), то для християн східного чину воно є більш природним, адже слово «заповіт» в українській мові ніколи не мало значення «союз», або «угода», і зводити зміст Святого Письма до одного лише значення останньої волі є неадекватним сакральному змісту Біблії. У сенсі останньої волі слово також вживане у Святому Письмі, (Галатам 3:15; Євреям 9:16-17) але таке значення вживається значно рідше. Пророк Єремія (Єремія 31:31) говорить саме про Новий Союз. Слово «завіт» в українській мові, таким чином, є вживаним виключно в біблійному контексті і цілком адекватне як грецькому термінові так і давньоєврейському. Слово «завіт» вживане такими перекладачами Святого Письма як П. Куліш, І. Пулюй, І. Нечуй-Левицький, П. Житецький, О. Бачинський, І. Хоменко, Філарет.

Формування старозавітного канону

Палестинський канон. Становлення тексту Святого Письма тривало в юдаїзмі з сер. I тис. до н.е. до к. I ст. н.е. Редагування ж його юдейськими книжниками-масоретами (звідси назва – Масоретський канон) – аж до X ст. н.е. Перший етап канонізації біблійного писаного тексту – VII ст. до н.е. у межах реформи юдейського царя Осії, метою якої було утвердження монотеїстичних засад юдаїзму. В основу тексту покладено вчення пророка і вождя Мойсея,

діяльність якого відносять до XV ст. до н.е. і який був свідком Божественного Одкровення і засновником юдаїзму як релігійного вчення. Наступний етап унормування традиції юдейського Святого Письма – період Вавилонського полону (к. VII – 30-ті рр. VI ст. до н.е.). з метою збереження релігійної і етнічної ідентичності в умовах діаспори. Після полону – у 444 р. до н.е. був канонізований доповнений текст Закону Мойсея – Тора (П'ятикнижжя Мойсея), який було проголошено релігійним кодексом юдейської спільноти. Навколо Тори зусиллями палестинських книжників поступово групуються історичні, повчальні, пророчі та поетичні твори. Важливу роль в утвердженні Палестинського канону відіграв Ямнійський синадріон, який у к. I ст. до н.е. остаточно затвердив канон юдейського Святого Письма – ТаНаХу (звідси ще одна назва – Ямнійський канон).

Александрійський канон. Одночасно з палестинськими масоретами до праці укладання священних текстів долучилися юдейські книжники діаспори, ідейний осередок якої знаходився в Александрії (Єгипет). Корпус текстів Александрійського канону був прийнятий на помежів'ї нової ери і помітно відрізняється від ТаНаХу як за складом книг, так і за їхнім розташуванням. В діаспорі вважалося, що часи Божественного Одкровення ще не завершилися, тоді як палестинські книжники межею епохи Одкровення вважали V ст. до н.е. Таким чином александрійська версія містить низку книг, популярних саме в діаспорі, але не визнаних у Палестині, оскільки такі тексти були написані або за межами Ізраїлю, або не священною єврейською мовою, а грецькою (койне), або в останні століття до н.е. Саме александрійська версія, більш популярна в елліністичному світі, стала матеріалом для перекладу Біблії грецькою мовою, виконаного юдеями діаспори – так зв. Септуагінти («Переклад сімдесятьох»). До палестинської версії традиція Септуагінти додала щонайменше 11 книг.

Склад канону в юдаїзмі

Юдейський ТаНаХ תנ"ך – це Палестинський канон, що структурує 39 священних текстів таким чином:

I. תורה (Закон) – 5 книг Мойсеєвих, які традиційно іменуються за початковими словами тексту (що є традицією для старожитніх літератур Сходу): 1. **בראשית** Берешіт (На початку) 2. **שמות** Шемот (І ось імена) 3. **ויקרא** Вайікра (І покликав) 4. **במדבר** Бемідбар (В пустелі) 5. **דברים** Дварім (Слова).

II. נביאים (Пророки) – 21 книга, а саме – **Ранні Пророки**: 1. **ישעיהו** Єшошуа бен Нун (Ісус Навин) 2. **שופטים** Шофетім (Судді) 3. **שמואל א'** Перша Шемуель (Перша книга Самуїла) 4. **שמואל ב'** Друга Шемуель (Друга Книга Самуїла) 5. **מלכים א'** Перша Мелакім (Перша Книга Царів) 6. **מלכים ב'** Друга Мелакім (Друга Книга Царів). **Пізні Пророки**, які в свою чергу, виходячи з обсягу текстів, діляться на дві групи – **Великі Пророки**: 1. **ישעיהו** Єшайягу (Ісайя) 2. **ירמיהו** Ірміягу (Єремія) 3. **חזקיהו** Єхезкель (Єзекїїл). **Малі Пророки**: 1. **הושע** Гошеа (Осія) 2. **יואל** Йоель (Йоїл) 3. **עמוס** Амос 4. **עבדיה** Овадья (Овдій) 5. **יונה** Йона 6. **מיכה** Міха (Міхей) 7. **נחום** Нахум (Наум) 8. **חבקוק** Хавакук (Аввакум) 9. **צפניה** Цефанья (Софонія) 10. **חגי** Хагай (Огій) 11. **זכריה** Зекарья (Захарія) 12. **מלאכי** Малахі (Малахій).

III. כתובים Ктувім (Писання) – 13 книг, а саме – 1. תהלים Техілім (Псалми) 2. יוב Йов (Книга Йова) 3. משל Мішлей (Притчі, або Приповідки, або Приповіді) Соломона. Далі ідуть так зв. **5 сувоїв**: 1. רות Рут (Книга Рути) 2. שיר השירים Шір га-Шірім (Пісня над піснями) 3. קהלת Кохелет (Екклезіаст, або Проповідник) 4. איכה Ейха (Плач Єремії) 5. אסתר Естер (Книга Естери). Далі ідуть так зв. **історичні твори**: 1. דניאל דаніель (Книга Даниїла) 2. עזרא Езра (Книга Езри) 3. נחמיה נехемья (Книга Неємії) 4. דברי הימים א Перша Діврей га-йамім (Перша Книга Хронік, або Перша Параліпоменон) 5. דברי הימים ב Друга Діврей га-йамім (Друга Книга Хронік, або Друга Параліпоменон).

Названі 39 текстів юдейська традиція укладає у 24 або і в 22 книги у відповідності до числа літер давньоєврейського алфавіту, який вважається священним. Це досягається об'єднанням в одну книгу текстів Шемуеля, Мелакім, Дівре га-йамім, також в одну книгу об'єднують 12 Малих Пророків, Езра об'єднується з Нехемья, Шофетім – з Рут, Ірмеягу – з Ейха.

Склад канону у християнстві

Попри численних прихильників Палестинського канону в середовищі християнських богословів, загальноприйнятою у християнстві стала все ж александрійська версія, оскільки саме вона лягла в основу Септуагінти, яку Новий Завіт цитує майже 350 разів. Передусім цей варіант Старого Завіту прийняла і освятила східна (православна) церква, яка постала на ґрунті еллінської традиції. Західна (римсько-католицька) церква, яка формувалася на латиномовній традиції, виробила на поч. V ст. н.е. власний варіант Старого Завіту, пов'язаний з перекладацькою діяльністю Ієроніма Блаженного. Саме його варіант перекладу покладено в основу так зв. Вульгати (Biblia Vulgata), яка замінила різні варіанти латинських перекладів Біблії (Vetus Latina). Текст Вульгати здебільшого наслідував традицію Септуагінти, хоч і в дещо скороченому вигляді.

Структурно александрійський канон відрізняється тим, що Невіім і Ктувім перерозподілені згідно з іншим, аніж у ТаНаХу, уявленням про жанри.

Католицький канон базується на александрійській версії і включає 46 книг: 39 Палестинського канону (протоканонічні, або першоканонічні), і 7 девтероканонічних, або другоканонічних, які, проте не вважаються другорядними за мірою святості.

Православний канон, ґрунтуючись на Септуагінті, містить 50 книг Старого Завіту. Це 39 канонічних книг (Палестинський канон) і 11 додаткових книг, так зв. «неканонічних». Богонатхненними вважаються лише перші, неканонічні є лише душекорисними.

Крім того, ряд книг доповнені текстуально. Так, Друга Книга хронік включає важливу для східних християн молитву Манасії. До Книги Естер додано Пролог, список указу про знищення юдеїв і молитви Мардохея і Естер. У Книзі Даниїла додана Пісня трьох юнаків і два розділи (13 – про Сусанну і 14 – про Вілу). До Псалмів додано 151-ий текст.

Протестантський Старий Завіт містить лише масоретський канон – 39 книг ТаНаХу, відрізняючись від нього лише порядком розміщення текстів. Усі інші тексти протестанти вважають апокрифами.

Незалежно від напрямів і конфесій християнський Старий Завіт ділиться на такі групи книг (першою дається назва в Септуагінті, друга – у Вульгаті) :

I. Книги законодавчі: П'ятикнижжя Мойсеєве: 1. Γένεσις, Genesis, Буття 2. Ἐξοδος, Exodus, Вихід 3. Λευϊτικὸν, Leviticus, Левіт 4. Ἀριθμοὶ, Numeri, Числа 5. Δευτερονόμιον, Deuteronomii, Второзаконня (Повторення Закону).

II. Книги історичні: 1. Ἰησοῦς, Iosue, Ісуса Навина 2. Κριταὶ, Iudicum, Суддів 3. Ρουθ, Ruth, Рут(и) 4. Βασιλειῶν Α', I Samuelis, Перша Самуїлова (або Перша царів) 5. Βασιλειῶν Β', II Samuelis, Друга Самуїлова (або Друга царів) 6. Βασιλειῶν Γ', I Regum, Перша царів (або Третя царів) 7. Βασιλειῶν Δ', II Regum, Друга царів (або Четверта царів) 8. Παραλειπομένων Α', I Paralipomenon, Перша хроніки 9. Παραλειπομένων Β', II Paralipomenon, Друга хроніки 10. Ἔσδρας Β', Esdrae, Ездри 11. Νεεμίας, Nehemiae, Неємії 12. Ἑσθήρ, Esther, Естер(и).

Православний канон додає неканонічні книги: 1. Θωβίτ, Thobis, Товита 2. Ιουδίθ, Iudith, Юдити 3. Μακκαβαίων Α', I Maccabaeorum, Перша Макавеїв 4. Μακκαβαίων Β', II Maccabaeorum, Друга Макавеїв 5. Μακκαβαίων Γ', Третя Макавеїв 6. Ἔσδρας Α', Друга Ездри 7. Третя Ездри. Католицький канон як девтероканонічні книги додає тільки чотири перших.

III. Книги повчальні (мудрості) та поетичні: 1. Ἰὼβ, Iob, Йова 2. Ἐκκλησιαστής, Ecclesiastes, Екклезіаста (Проповідника) 3. Παραροιμαί, Proverbiorum, Притчі (Приповісті, або Приповідки) Соломона 4. ᾠσμα, Santicum Santicorum, Пісня над Піснями 5. Ψαλμοὶ, Psalmorum, Книга Псалмів.

Православний канон і католицький канони додають: 1. Σοφία Σολομώντος, Sapientiae, Премудрість Соломона 2. Σοφία Σειράχ, Ecclesiasticus, Премудрість Ісуса, сина Сираха.

IV. Книги пророчі: 1. Ησαίας, Isaias, Ісайя, 2. Ιερεμίας, Ieremias, Єремія 3. θρήνοι, Lamentationes, Плач Єремії 4. Ιεζεκιήλ, Ezechiles (Hiezechiel), Єзекиїл 5. Δανιήλ, Daniel (Danihel), Даниїл, а також 12 книг «малих» пророків: 1. Ωσηε, Osea (Hosea), Осія 2. Ιωηλ, Ioel, Йоїл 3. Αμωσ, Amos, Амос 4. Αβδιον, Abdias, Овдій 5. Ιωνασ, Ionas, Йона 6. Μιχαίας, Michaeas, Міхей 7. Ναουμ, Naum (Nahum), Наум 8. Αββακουμ, Abacuc (Habacuc), Аввакум 9. Σοφονίας, Sophonias, Софонія 10. Αγγαιος, Aggaeus, Огій 11. Ζαχαρια, Zacchrias, Захарія 12. Μαλαχίας, Malachias, Малахій.

Православний канон додає неканонічні книги: 1. Βαρούχ, Baruch, Варуха; 2. Επιστολή Ιερεμίου, Epistula Ieremiae, Послання Єремії. Католицький канон додає обидва тексти як одну книгу.

Мови Старого Завіту

Оригінальними мовами Старого Завіту є дві – давньоєврейська і арамейська. Майже всі канонічні тексти ТаНаХу написані мовою давньоєврейською, яка належить до групи семітських мов (північно-західна, так зв. ханаанська гілка). ТаНаХ називає цю мову також юдейською (Ісаїя 36:11). Для неї характерним є наявність консонантної абетки з 22 літер. Від VI – V ст. до н.е., від періоду Вавилонського полону, давньоєврейська мова втрачала значення розмовної, її місце посіла споріднена арамейська (халдейська) мова, яка у IX – V ст. до н.е. мала статус мови міжнародного спілкування на Сході. Деякі розділи канонічних книг написані саме арамейською: Єремії (10: 11), Даниїла (2:4 – 7:28), Ездри (4:8 – 6:18; 7:12 – 26), арамеїзми трапляються у

книгах Йова, Пісні над Піснями. Усі неканонічні книги дійшли до нас грецькою мовою у складі Септуагінти.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аверинцев С.С. Древнееврейская литература // История всемирной литературы: В 9 т. – Т.1. – М., 1983. – С. 271-302.
2. Геллей Г. Біблійний довідник Геллея. – Торонто, 1985.
3. Головащенко С.І. Біблієзнавство. Вступний курс. – К.: Либідь, 2001. – 496 с.
4. Ланглуа А., Муане Ле А., Спіс Ф. та ін. Святе Письмо в європейській культурі. Біблійний словник. – К., 2004.
5. Лопухин А.П. Ветхий Завет // Энциклопедический словарь Брокгауза и Эфрона: В 86 т. – Т. 82 и 4 доп. – СПб., 1890-1907.
6. Шифман И.Ш. Ветхий Завет и его мир. – СПб., 2007.
7. Freedman D. N., Myers A. C., Beck A. V. Eerdmans dictionary of the Bible. – Eerdmans, 2000.